

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΑΙΔΟΥΣ

ΙΔΙΑ, ΕΝ ΑΝΑΦΟΡΑ, ΠΡΟΣ ΤΟ ΔΙΚΑΙΟΝ
ΚΑΤΑ ΤΑΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Καί νυν πρός πλήρωσιν τῆς εἰρημένης διατάξεως τοῦ Ὀργανισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας ἐξ ὀλοκλήρου, προβαίνω εἰς συνοπτικωτάτην καί ὅσον τὸ δυνατόν ἠπλουστευμένην ἢ «εὐληπτον δι' ὄλους», ὡς αὕτη ὀρίζει, ἀνάπτω-ξιν θέματος σπουδαίου καί εὐρυτάτου καί πολυμεροῦς, ὑπαγομένου μὲν ἐν τῇ γενικότητι αὐτοῦ εἰς τὴν ψυχολογίαν καί τὴν παιδαγωγικὴν, ἀλλ' ἐνταῦθα ἐξεταζομένου κυρίως ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὸ δίκαιον, κατὰ τὰς θεωρίας τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, καί ἰδιαιτέρως κατὰ τὰς κρατούσας ἐν Σπάρτῃ παραδόσεις. Ἀλλὰ καί ἡ ἀπὸ τῆς ἐπόψεως ταύτης ἐξέτασις θέματος, ἀνήκοντος προεχόντως εἰς ἀλλότριον ἐπιστημονικὸν κύκλον, γεννᾷ πολλὰς δυσχερείας καί χρήζει εὐγνώμονος ἀκροατοῦ. Τοσοῦτο μᾶλλον, καθ' ὅσον καί μεταξὺ τῶν εἰδικῶν δὲν κρατεῖ περὶ τούτου ὁμοφωνία οὐδ' ἐν τοῖς κυρίοις, οὐδὲ καὶ ὡς πρὸς αὐτὸν τὸν ὀρισμὸν τῆς ἐννοίας τῆς αἰδοῦς. Πράγματι, ἐνῶ ἐκ πρώτης ὄψεως θὰ ἐνόμιζέ τις, ὅτι οὐδεμίαν γεννᾷ δυσχέριαν ὁ ὀρισμὸς τῆς «αἰδοῦς», ὅμως ἐν τῇ πραγματικότητι συμβαίνει τὸ ἐναντίον. Πρὸς ἀπόδειξιν τούτου ἀρκεῖ ἡ ὑπόμνησις, ὅτι οὐδ' αὐτὸς ὁ Ἀριστοτέλης ἐπέτυχε νὰ δώσῃ τέλειον ὀρισμὸν τῆς αἰδοῦς. Ἐν τοῖς «Ἠθικοῖς Νικομαχείοις»¹ ὀρίζει αὐτὴν ὡς «φόβον τινὰ ἀδοξίας, . . . πάθος ἀρμόζον οὐ πάση ἡλικίᾳ, ἀλλὰ τῇ νέᾳ». Ἀλλ' οὕτω δὲν περιλαμβάνει καί τὸν σεβασμὸν, ἐκ τῶν κυριωτέρων στοιχείων τῆς αἰδοῦς, ὡς ῥηθήσεται, ἀλλὰ καί ὁ προβαλλόμενος φόβος δὲν ἀναφέρεται εἰς μόνην τὴν νεανικὴν ἡλικίαν². Αἱ δὲ λέξεις «ἐντροπή» καί «σεβασμὸς», δι' ὧν ἀποδίδεται συνήθως ἐν τῇ νέᾳ ἐλληνικῇ γλῶσση ἢ «αἰδώς», ὡς ὀρθῶς πα-

¹ Δ', 15, 2, 7 καί Β, 7, 32.

² Κατὰ τὸν Ἀριστόξενον τὸν μουσικὸν «ἡ μὲν αἰδὼς (ἀναφέρεται) πρὸς ἡλικίαν, πρὸς ἀρετὴν, πρὸς ἐμπειρίαν, πρὸς εὐδοξίαν· ὁ δ' αἰδούμενος διάκειται οὕτως οὐ διὰ τὸ ἡμαρτημέναι τι, ἀλλὰ διὰ τὸ σέβεσθαι καὶ τιμᾶν τὰς εἰρημένας ὑπεροχάς. Ἡ δὲ αἰσχύνῃ πρῶτον μὲν πρὸς πάντα ἄνθρωπον, ἔπειτα ἐπὶ τοῖς νομιζομένοις αἰσχροῖς».

ρετηρήθη, δὲν συμπίπτουσιν ἐννοιολογικῶς πλήρως πρὸς αὐτήν, τῆς μὲν πρώτης λεγομένης καὶ πρὸς δῆλωσιν τῆς αἰσχύνης, τῆς δὲ δευτέρας καὶ τοῦ φόβου, ἀμφοτέρων δὲ μὴ περιλαμβανουσῶν πάντα τὰ εἶδη τῆς αἰδοῦς. Καταλείποντες τοῖς εἰδικοῖς, τοῖς ψυχολόγοις καὶ παιδαγωγοῖς, τὸν ἀκριβῆ ἐπιστημονικὸν ὀρισμὸν τῆς ἐννοίας τῆς αἰδοῦς, νομίζω, ὅτι, τοῦλάχιστον πρὸς παρακολούθησιν τῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἀνωτέρω θέματος, τῆς σχέσεως τῆς αἰδοῦς πρὸς τὸ δίκαιον, δυνάμεθα νὰ ἀρκεσθῶμεν εἰς τὴν ἔξαρσιν δύο, τῶν κυριωτέρων, ἐκ τῶν πολλῶν στοιχείων καὶ ἐννοιῶν, ἐξ ὧν ἀποτελεῖται αὕτη. Ὅτι δηλαδὴ ὑπὸ τὴν εἰδικωτέραν ταύτην ἐννοίαν αἰδῶς εἶναι ἔνθεν μὲν ὁ σεβασμὸς πρὸς τοὺς ἠθικοὺς νόμους, ἔνθεν δὲ ἡ εὐαίσθησις πρὸς πᾶσαν ἠθικὴν μείωσιν ἡμῶν καὶ ἡ ἐπὶ ταύτη λύπη.

Ὁ σεβασμὸς ἀναφέρεται εἰς τὸ θεῖον καὶ τὰς ἀνεγνωρισμένας καὶ κρατούσας ἐν τῇ κοινωνίᾳ ἠθικὰς ἀρχὰς καὶ παραδόσεις, ἔτι δὲ καὶ εἰς πρόσωπα, πρὸς τὰ ὁποῖα ὀφείλεται ἰδιαιτέρα τιμὴ, τοὺς γονεῖς, τοὺς διδασκάλους, τοὺς κληρικοὺς καὶ ἄλλα ὑπερέχοντα. Ἡ δὲ εὐαίσθησις ἀναφέρεται εἴτε πρὸς τὴν κοινωνίαν γενικῶς, εἴτε πρὸς ὠρισμένα πρόσωπα ἢ ὁμάδας προσώπων, ὧν ἡ γνώμη ἐνδιαφέρει ἰδιαιτέρως ἡμῖν καὶ ἣν ἐπιθυμοῦμεν, ὅπως ᾗναι ἀγαθὴ καὶ εὖνους πρὸς ἡμᾶς, ἐνῶ ἀντιθέτως προξενεῖ ἡμῖν λύπην, ἐὰν ᾗναι δυσμενής. Ἡ εὐαίσθησις αὕτη γεννᾷ τὸν φόβον τοῦ ψόγου, τῆς ἀνυποληψίας, τῆς κακοφημίας, ὅταν δ' ᾗναι ἄγαν ὑπερβολικὴ ἀπολήγει εἰς παθολογικὴν κατάστασιν. Ὡς εὐνόητον, ὑπάρχουσι διάφοροι βαθμίδες καὶ τοῦ σεβασμοῦ καὶ τῆς εὐαίσθησις. Ἀλλὰ βεβαίως πρέπει τὰ συναισθήματα ταῦτα νὰ ᾗναι πάντως ἀρκετὰ ἰσχυρά, ἵνα παραγάγωσιν ἀληθῆ αἰδῶ, διότι ἄλλως ὑπ' αὐτὴν καλύπτεται ὑποκρισία. Ὁ ἀνώτατος βαθμὸς τῆς αἰδοῦς, καὶ γενικῶς καὶ ἐν σχέσει πρὸς τὸ δίκαιον, εἶναι ὁ σεβασμὸς πρὸς ἑαυτὸν, ἀναγόμενον εἰς κριτικὴν τῶν πράξεων καὶ παραλείψεων ἡμῶν. Ἀλλ' οὗτος προϋποθέτει ἀκροτάτην ἠθικὴν τελειότητα τοῦ ἀνθρώπου, δυσέφικτον ἀτυχῶς.

Οὕτως ἡ αἰδῶς, καὶ μάλιστα ἐν τῇ ἀναφορᾷ αὐτῆς πρὸς τὸ δίκαιον, περιλαμβάνει, κατὰ τι μέρος, μικρὸν ἢ μέγα, ἐξ ἐκάστου αὐτῶν, πλεονα ἠθικὰ στοιχεῖα ἢ εἰδικώτερα συναισθήματα, ὡς π. χ. τὸν ῥηθέντα σεβασμὸν, τὴν χρηστότητα, τὴν σεμνότητα καὶ κοσμιότητα, τὴν σωφροσύνην, τὴν τιμὴν, τὴν εὐσυνειδησίαν, τὴν εὐπρέπειαν, τὴν διαληφθεῖσαν εὐαίσθησιν καὶ φιλοτιμίαν, τὴν συστολήν, τὸν φόβον τοῦ ψόγου καὶ τὴν αἰσχύνην καὶ ἄλλα. Ὁ ἀπὸ τοῦ νόμου φόβος συνυπάρχει μὲν συνήθως μετὰ τῆς αἰδοῦς, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀπαραίτητον συστατικὸν στοιχεῖον αὐτῆς,

υπαρχούσης και όταν ξνεκα οίουδήποτε λόγου αποκλείεται ή επέλευσις τών νομίμων εϋθυνών και κυρώσεων.

Τοιαύτης ούσης τής αίδουσις εἶναι πρόδηλος ή μεγίστη, ή άνυπολόγι-στος ήθικη σημασία και σπουδαιότης αϋτῆς, άποτελούσης ούσιώδη και άναγκαῖον παράγοντα, αϋτό τοϋτο τὸ θεμέλιον εϋκόσμου κοινωνίας και πολιτείας, και ἐπ' ἴσης άπαραίτητον παράγοντα δια τὸν σεβασμὸν τών νόμων. Και δύναται εϋλόγως νά λεχθῆ ὅτι άνευ αἰδοϋσις, και παρὰ τοῖς άρχουσι και παρὰ τοῖς άρχομένοις και ἐν οἰαδήποτε ἄλλη κοινωνικῆ και πολιτικῆ ἐκδηλώσει, δέν δύναται νά ὑπάρξη ἄληθῶς εϋκοσμος κοινωνία και πολιτεία, ασφαλίζουσα και προάγουσα τὸν κατὰ τὸν Ἄριστοτέλη τελικὸν σκοπὸν αϋτῆς, ἦτοι τὸν κατ' ἄρετῆν τελείαν βίον τών πολιτῶν¹.

Τὴν μεγίστην ταϋτην ήθικὴν σημασίαν, κοινωνικὴν και πολιτικὴν, τής αἰδοϋσις και τὴν σπουδαίαν ἐπίδρασιν αϋτῆς ἐπὶ τὸν σεβασμὸν τών νόμων, ἐπὶ τὴν εϋνομίαν και γενικῶς ἐπὶ τὴν εϋκοσμίαν τής κοινωνίας και τής πολιτείας, κάλλιστα κατενόησαν οἱ άρχαῖοι ἡμῶν πρόγονοι και εἰς ἐξωτερικὴν ἐκδήλωσιν τής άναγνωρίσεως και ἐκτιμῆσεως των ἐπροσωποποίησαν τὸ εϋγενέστατον τοϋτο συναίσθημα, τὴν Αἰδῶ, και ἔτι πλέον ἔθεοποίησαν αϋτὴν και ἐτίμων λατρευτικῶς. Οϋτω παρὰ τῷ Σοφοκλεῖ φέρεται ἡ Αἰδῶς ὡς συνέδρος τοῦ Διός, ὁμοῦ μετὰ τής Δίκης, τής Δικαιοσύνης:

« ἄλλ' ἔστι γάρ και Ζηνὶ σύνθακος θρόνων

Αἰδῶς ἐπ' ἔργοις πᾶσι»².

Προσέτι καλεῖται τροφός τής Ἄθηνᾶς³ και μήτηρ τής Σωφροσύνης⁴, και αναφέρεται ὡς ἀνήκουσα εἰς τὴν ἀκολουθίαν τής Ἀρτέμιδος⁵. Ὅμοίως και ὁ Ἡσίοδος παριστᾷ τὴν Αἰδῶ και τὴν Δικαιοσύνην (Νέμεσιν) ὡς θεάς, αἵτινες θά αναβῶσιν ἀπὸ τής γῆς εἰς τὸν Ὀλυμπον, μεταξϋ τών Θεῶν, ὅταν πλεονάσῃ ή ἀδικία και ήθικὴ ἐξαχρείωσις τών ἀνθρώπων.

« Πρὸς Ὀλυμπον,

ἀθανάτων μετὰ φῶλον ἴτον προλιπόντ' ἀνθρώπους

Αἰδῶς και Νέμεσις ... »⁶.

¹ Πολιτικά, 1280 Α, 36 και 1281 Α, 1 κ. ε.

² Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῶ, στ. 1267, 1381.

³ Σχόλια εἰς *Αἰσχύλου* Προμηθεά, 12.

⁴ Οϋτω και ἐν ἐπιταφίῳ ἐπιγράμματι ἐκ τοῦ Διπύλου φέρεται: «*Πότνια Σωφροσύνη, θύγατερ μεγάλοφρονος Αἰδοῦς*». Παρὰ ΚΑΙΒΕΙ, *Epigrammata Graeca*, Βερολίνον 1878, ἀριθ 34

⁵ *Εὐριπίδου*, Ἰππόλυτος Στεφανηφόρος, 78.

⁶ Ἡσίοδου, Ἔργα και Ἡμέραι, 197-200.

Ἐπὶ τῆς ἀρχῆς δὲ ἰδρυμένοι καὶ βωμοὶ τῆς Αἰδοῦς, καὶ ὡς λέγει ὁ Δημοσθένης, οἱ μὲν, οἱ κάλλιστοι καὶ ἀγνότατοι, ὁμοῦ μετὰ τῆς δικαιοσύνης καὶ εὐνομίας, νοεροί, ἐν αὐτῇ τῇ ψυχῇ τῶν ἀνθρώπων, οἱ δὲ πραγματικοὶ πρὸς κοινὴν τιμὴν ἐκείνων: «καὶ δίκης καὶ εὐνομίας καὶ αἰδοῦς εἰσι πᾶσιν ἀνθρώποις βωμοί, οἱ μὲν κάλλιστοι καὶ ἀγνότατοι ἐν αὐτῇ τῇ ψυχῇ ἐκάστου καὶ τῇ φύσει, οἱ δὲ καὶ κοινῇ τοῖς πᾶσι τιμᾶν ἰδρυμένοι»¹. Βωμοὶ τῆς Αἰδοῦς ὑπῆρχον ἐν τῇ ἀγορᾷ², πιθανῶς δὲ καὶ ἐν τῇ Ἀκροπόλει κατὰ τὸν Ἡσύχιον³. Ἡ λατρεία αὐτῆς συνεχίζετο καὶ ἐπὶ ῥωμαιοκρατίας, διότι ἐν τῷ θεάτρῳ τοῦ Διονύσου ὑπῆρχεν ἔδρα ἱερείας τῆς Αἰδοῦς⁴ παρὰ δὲ τὴν Σπάρτην, εἰς ἀπόστασιν 30 σταδίων ἀπὸ τῆς πόλεως, ὑπῆρχεν ἄγαλμα τῆς Αἰδοῦς, ἀνάθημα τοῦ Ἰκαρίου, πατρὸς τῆς Πηνελόπης, ποιηθὲν ἐξ ἀφορμῆς τῆς συγκινητικῆς αἰδοῦς, ἣν αὕτη ἐπέδειξεν ἐν τῷ τόπῳ ἐκείνῳ, κατὰ τι ἐπεισόδιον μεταξὺ τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ συζύγου της, ἀφηγούμενον ὑπὸ τοῦ Παυσανίου⁵. Ἐπιβεβαίωτο δὲ καὶ ὁ Ξενοφῶν τὴν ἐν Σπάρτῃ λατρείαν τῆς Αἰδοῦς: «Θεῶν γὰρ... τὴν Αἰδῶ νομίζουσι»⁶. Ἐν αὐτῇ δὲ τῇ πόλει καὶ παρὰ τὸ συσσίτιον τῶν ἐφόρων ὑπῆρχεν ἱερὸν τοῦ φόβου, δηλαδὴ τῆς αἰσχύνης⁷.

Ἄλλοι θεωροῦσι τὴν αἰδῶ ὡς θεῖον καὶ μέγιστον δῶρημα πρὸς τοὺς ἀνθρώπους. Οὕτως ὁ Πλάτων φέρει τὸν σοφιστὴν Πρωταγόραν διηγούμενον, ὅτι ὁ Ζεὺς φοβηθεὶς μὴ ἀπόλλυται τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων ἐκ τῆς κρατούσης παρ' αὐτοῖς ἀδικίας, ἀπέστειλε τὸν Ἑρμῆν, φέροντα εἰς αὐτοὺς τὴν αἰδῶ καὶ τὴν δικαιοσύνην, ἵνα αὗται ἦναι κόσμοι τῆς πόλεως καὶ συνεκτικοὶ δεσμοὶ φιλίας μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, οἵτινες ἔπρεπε πάντες νὰ μετέχωσιν αὐτῶν, διότι ἄλλως δὲν θὰ ἠδύναντο νὰ ὑπάρξωσι πόλεις. «Ζεὺς οὖν δείσας περὶ τῷ γένει ἡμῶν, μὴ ἀπόλοιτο πᾶν, Ἑρμῆν πέμπει ἄγοντα εἰς ἀνθρώπους αἰδῶ τε καὶ δίκην, ἵν' εἴεν πόλεων κόσμοι τε καὶ δεσμοὶ φιλίας συναγωγοί... πάντων μετεχόντων (αὐτῶν)· οὐ γὰρ ἂν γένοιτο πόλεις, εἰ ὀλίγοι αὐτῶν μετέχοιεν ὥσπερ ἄλλων τεχνῶν»⁸. Ὡσαύτως δὲ καὶ ἐν τοῖς «Νόμοις» λέγει ὅτι

¹ Κατὰ Ἀριστογείτονος Α', 35.

² Παυσανίου, 1, 17, Γ.

³ Ἐν λ. Αἰδῶς,

⁴ C. I. A. 3, 367.

⁵ 3, 20, ΙΟ.

⁶ Συμπόσιον, 8, 35.

⁷ Πλουτάρχου, Κλεομένης 9.

⁸ Πλάτωνος, Πρωταγόρας 12 c - d. Εἶναι χαρακτηριστικὸν τῆς μεγάλης σπουδαιότητος, ἣν ἀποδίδει ὁ Πλάτων εἰς τὴν αἰδῶ, ὅτι προτάσσει ταύτην ἐν τῷ παρατεθέντι χωρίῳ καὶ αὐτῆς τῆς δικαιοσύνης (τῆς δίκης). Ὁμοίως καὶ ὁ Ἡσιόδοτος ἐν τοῖς Ἔργοις καὶ Ἡμέραις, στ. 197.

ὁ Θεός, φιλανθρώπως φερόμενος, παρέσχε τοῖς ἀνθρώποις, πρὸς ἄλλοις ἀγαθοῖς, καὶ τὴν αἰδῶ: «Ὁ Θεὸς φιλόανθρωπος ὢν τό τε γένος ἄμεινον ἡμῶν ἐφίστη τὸ τῶν δαιμόνων, ἐπιμελούμενον ἡμῶν, εἰρήνην τε καὶ αἰδῶ καὶ εὐνοίαν καὶ ἀφθονίαν δίχης παρεχόμενον»¹. Ἐξηγῶν δὲ τὸ πολιτικὸν φρόνημα καὶ τὴν εὐψυχίαν τῶν Ἀθηναίων κατὰ τὴν ἐπίθεσιν τῶν Περσῶν ἀποδίδει ἐκεῖνα εἰς τὸ παλαιὸν πολίτευμα καὶ εἰς τὴν «δεσποτείαν» τῆς αἰδοῦς, διὰ τὴν ὁποῖαν ἤθελον νὰ ζῶσιν ὑποκείμενοι εἰς τοὺς νόμους, καὶ εἰς τὴν ὁποῖαν πρέπει νὰ δουλεύωσιν οἱ μέλλοντες νὰ ἦναι ἀγαθοί: «ὅτε ἡ Περσῶν ἐπίθεσις . . . ἐγίνετο, πολιτεία τε ἦν παλαιά . . . καὶ δεσπότης ἐνῆν τις αἰδῶς, δι' ἣν δουλεύοντες τοῖς τότε νόμοις ζῆν ἠθέλομεν . . . ἢ (αἰδοῖ) καὶ δουλεύειν ἔφαμεν δεῖν τοὺς μέλλοντας ἀγαθοὺς ἔσεσθαι»². Τὴν δουλείαν ταύτην εἰς τοὺς τότε νόμους, τὴν αἰδῶ καὶ τὴν αἰσχύνην, ὀνομάζει «θεῖον φόβον»³. Ὁ δὲ ἐκ τῶν ἑπτὰ σοφῶν Κλεόβουλος ὁ Ρόδιος, εἶπεν, ὅτι ἐκεῖνη ἡ πόλις σωφρονεῖ ἐν τῇ ὁποῖα οἱ πολιτευόμενοι φοβοῦνται περισσότερο τὸν ψόγον παρά τὸν νόμον: «μάλιστα σωφρονεῖν δῆμον, ὅπου τὸν ψόγον μᾶλλον οἱ πολιτευόμενοι δεδοῖκασιν ἢ τὸν νόμον»⁴.

Γενικῶς δὲ ἡ ἰδέα τῆς αἰδοῦς, εἴτε ἐν τῇ εὐρείᾳ αὐτῆς ἐννοίᾳ, εἴτε ὑπὸ τὰς εἰδικωτέρας σημασίας τοῦ σεβασμοῦ, τῆς φιλοτιμίας, τοῦ φόβου, τοῦ ψόγου, τῆς αἰσχύνης κ ἄ. ἦτο παλαιόθεν λίαν ἀνεπτυγμένη παρά τοῖς ἀρχαίοις Ἑλλησιν, ἀποτελοῦσα σπουδαῖον στοιχεῖον τοῦ ἠθικοῦ πολιτισμοῦ αὐτῶν. Πολλάκις ἀναφέρεται παρά τῷ Ὀμήρῳ ἡ αἰδῶς, ὡς καὶ τὸ ῥῆμα αἰδεῖσθαι, ὑπὸ τὰς σημασίας ταύτας καὶ ὡς ἔχουσα τὴν ἠθικὴν δύναμιν τῆς ἀποτροπῆς κακῶν ἢ ἀγενῶν πράξεων καὶ τῆς παρορμήσεως εἰς γενναίας καὶ εὐγενεῖς πράξεις· ἔτι δὲ συχνότερον ἀναφέρεται τὸ ἐπίθετον αἰδοῖος. Οὕτω π. χ. ὅτε πρὸ τῆς ὀρμητικῆς ἐπιθέσεως τῶν Τρώων οἱ Ἕλληνες ὑπεχώρησαν εἰς τὰ πλοῖά των, δὲν διεσκορπίσθησαν εἰς τὸ στρατόπεδον, διότι συνεκράτησεν αὐτοὺς ἡ αἰδῶς καὶ τὸ δέος, δηλαδὴ ὁ φόβος τῆς κακοφημίας: «ἴσχε γὰρ (αὐτοὺς) αἰδῶς καὶ δέος»⁵. Ὁ Ἐκτωρ εἰς τὴν ἱκετεύουσαν αὐτὸν Ἀνδρομάχην, ὅπως ἐξ οἴκτου πρὸς αὐτὴν καὶ τὸν υἱὸν των παραμείνη μακρὰν τοῦ ἀγῶνος, ἀπαντᾷ ὅτι ἐντρέπεται τοὺς Τρώας καὶ τὰς μακροπέπλους Τρωάδας: «ἀλλ' αἰδέομαι Τρῶας καὶ Τρωάδας

¹ Πλάτωνος, Νόμοι, Δ, 713 D.

² Νόμοι, Γ' 698 B, 699 C.

³ Νόμοι, Β', 671 D.

⁴ Πλουτάρχου, Συμπόσιον, 154 E.

⁵ Ἰλιάς, Ο, 657.

έλκεσιπέπλους»¹. τὸ λέγει αὐτό, ἵνα δικαιολογήσῃ τὴν ἄρνησίν του, ὅπως εἰσέλθῃ εἰς τὴν πόλιν κατὰ τὴν ἐπικίνδυνον ἔφοδον τοῦ Ἄχιλλέως, ἀφοῦ ἄσυνέτως ἀπέκρουσε κατὰ τὴν προηγηθεῖσαν νύκτα τοιαύτην πρότασιν τοῦ Πολυδάμαντος². Παροιμιώδης δ' ἐγένετο ἡ ἐπιτιμητικὴ παραίνεσις τῆς Ἥρας πρὸς τοὺς Ἑλληνας «*Αἰδῶς, Ἀργεῖοι*»³.

Ὁ Δημόκριτος θεωρεῖ τὴν αἰδῶ τὸν κυριώτατον φύλακα τῆς ἀρετῆς: «*τὸ αἰδεῖσθαι μάλιστα τὴν ἀρετὴν συνέχει*»⁴. Λέγει δ' ὅτι ὁ ἄνθρωπος περισσότερον παντὸς ἄλλου πρέπει νὰ σέβηται ἑαυτὸν καὶ νὰ μὴ πράττῃ τι κακὸν καὶ ἐὰν ἔτι οὐδεὶς μέλλῃ νὰ μάθῃ αὐτό· ἀλλ' ἑαυτὸν πρὸ πάντων πρέπει νὰ σέβηται καὶ τοῦτο νὰ καταστήσῃ νόμον τῆς ψυχῆς, ὥστε νὰ μὴ πράττῃ τι τὸ ἐναντίον: «*μηδὲν τι μᾶλλον τοὺς ἀνθρώπους αἰδεῖσθαι ἑωυτοῦ μηδὲ τι μᾶλλον ἐξεργάζεσθαι κακόν, εἰ μέλλει μηδεὶς εἰδήσειν ἢ οἱ πάντες ἀνθρώποι· ἀλλ' ἑωυτὸν μάλιστα αἰδεῖσθαι, καὶ τοῦτον νόμον τῇ ψυχῇ καθεστάναι, ὥστε μηδὲν ποιεῖν ἀνεπιτήδειον*»⁵. Καὶ ἀλλαχοῦ ἐπαναλαμβάνει, ὅτι καὶ ἐὰν ἦσαι μόνος, ἐὰν δηλαδὴ δὲν σὲ βλέπῃ ἄλλος τις, δὲν πρέπει μῆτε νὰ εἴπῃς μῆτε νὰ πράξῃς φαυλὸν τι· ἀλλὰ μάθε πολὺ περισσότερον τῶν ἄλλων νὰ αἰσχύνῃσαι ἑαυτόν: «*φαῦλον, κἂν μόνος ἦς, μῆτε λέξῃς, μῆτ' ἐργάσῃ· μάθε δὲ πολὺ μᾶλλον τῶν ἄλλων σεαυτὸν αἰσχύνεσθαι*»⁶. Ὁμοίως καὶ ὁ φιλόσοφος Μουσώνιος Ροῦφος λέγει, ὅτι τότε θὰ εἶναι τις ἄξιος σεβασμοῦ παρὰ πάντων, ὅταν θὰ ἀρχίσῃ νὰ σέβηται πρῶτον ἑαυτόν: «*Αἰδοῦς πάρα πᾶσιν ἄξιος ἔσῃ, ἐὰν πρῶτον ἄρξῃς σεαυτὸν αἰδεῖσθαι*»⁷. Ὁ Δημήτριος ὁ Φαληρεὺς λέγει, ὅτι οἱ νέοι πρέπει κατ' οἶκον μὲν νὰ σέβωνται τοὺς γονεῖς, ἐν δὲ ταῖς ὁδοῖς τοὺς ἀντιπαρερχομένους καὶ ὅταν εἶναι μόνοι ἑαυτούς: «*τοὺς νέους δεῖν ἐπὶ μὲν τῆς οἰκίας τοὺς γονεάς αἰδεῖσθαι, ἐν δὲ ταῖς ὁδοῖς τοὺς ἀπαντῶντας, ἐν δὲ ταῖς ἐρημίαις ἑαυτούς*»⁸.

Ὁ Πλάτων προκειμένου περὶ τοῦ ὀφειλομένου σεβασμοῦ τῶν νεωτέρων πρὸς τοὺς πρεσβυτέρους, λέγει, ὅτι ἱκανοὶ φύλακες κωλύοντες τὴν παράβασιν εἶναι τὸ δέος καὶ ἡ αἰδῶς: «*ἱκανὸν γὰρ τῶ φύλακε κωλύοντε, δέος*

¹ Ἰλιάς, Ζ, 442.

² Ἰλιάς, Χ, 105.

³ Ὅμ., Ε, 787.Θ, 228.

⁴ Δημόκριτον, Ἠθικά Ἀποσπ. Β. 179.

⁵ Αὐτόθι, Β. 264.

⁶ Αὐτόθι, Β. 244.

⁷ Παρὰ Στοβαίῳ, 31, 6.

⁸ Διογένης Λαέρτιος, 5, 82.

τε καὶ αἰδώς»¹. Ἄλλαχοῦ συνιστᾷ, ἵνα οἱ γονεῖς καταλείπωσιν εἰς τὰ τέκνα αἰδῶ πολλήν ἀντί χρυσοῦ: «Παισὶ δὲ αἰδῶ χρηὴ πολλήν, οὐ χρυσὸν καταλείπειν»². Ὡσαύτως καὶ ὁ Θεόγνις λέγει, ὅτι οὐδένα ἄλλον θησαυρὸν δύναται τις νὰ καταλίπη εἰς τοὺς υἱοὺς του καλύτερον τῆς αἰδοῦς, ἥτις εἶναι ἀκόλουθος τῶν ἀγαθῶν ἀνδρῶν

«Οὐδένα θησαυρὸν παισὶ καταθήσῃ ἀμείνω
αἰδοῦς, ἥτ' ἀγαθοῖς ἀνδράσι, Κύρον' ἔπειται»³.

Ὁ Εὐριπίδης εὐχεται, ἵνα ἡ αἰδῶς συνυπάρχη παρὰ πᾶσι τοῖς ἀνθρώποις καὶ ἐκβάλλῃ ἐκ τῆς διανοίας αὐτῶν τὴν ἀναισχυντίαν

«᾿Ω πότνι' αἰδῶς, εἶθε τοῖς πᾶσι βροτοῖς
ξυνοῦσα τᾶναίσχυντον ἐξήρου φρενῶν»⁴.

Γενικῶς δ' ἀναγνωρίζεται ὅτι παρὰ τὴν θεωρητικὴν παντοδυναμίαν τοῦ νόμου, τὰ ἐξ αὐτοῦ ἀπορρέοντα καὶ προσδοκώμενα ἀγαθὰ ἀποτελέσματα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπέλθωσιν, ἐὰν δὲν συνοδεύωνται καὶ ὑπὸ καταστάσεως χρηστῶν ἡθῶν τῶν πολιτῶν, τῶν τε ἀρχομένων καὶ μάλιστα τῶν ἀρχόντων. Πράγματι οἱ νόμοι καθ' ἑαυτοὺς εἶναι ἀδύνατοι, τὴν δὲ δύναμιν αὐτῶν ἀρύονται ἐκ τῶν ἡθῶν. Τὰ πολιτεύματα, λέγει ὁ Πλάτων, δὲν γίνονται ἐκ δρυὸς ἢ ἐκ πέτρας, ἀλλ' ἐκ τῶν ἡθῶν· «ἢ οἶε ἐκ δρυὸς ποθεν ἢ ἐκ πέτρας τὰς πολιτείας γίνεσθαι, ἀλλ' οὐχὶ ἐκ τῶν ἡθῶν τῶν ἐν ταῖς πόλεσιν, ἃ ἂν ὥσπερ ῥέψαντα τᾶλλα ἐφελκύσῃται;»⁵

Παρεμφερῶς καὶ ὁ Ἀριστοτέλης λέγει, ὅτι ὁ νόμος δὲν ἔχει ἄλλην δύναμιν πειθοῦς πλὴν τοῦ ἔθους, ὅπερ γίνεται διὰ χρόνου πολλοῦ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν βεβαίως τῶν κρατούντων ἡθῶν. «Ὁ γὰρ νόμος ἰσχὴν οὐδεμίαν ἔχει πρὸς τὸ πείθεσθαι πλὴν παρὰ τὸ ἔθος· τοῦτο δ' οὐ γίνεται εἰμὴ διὰ χρόνον πλῆθος»⁶. Μεταξὺ δὲ τῶν πολλῶν παραγόντων, οἵτινες ἐπιδρῶσιν ἐπὶ

¹ Πολιτεία, Ε' 465 Α - Β.

² Νόμοι, Ε' 729 Α.

³ Θεόγν., 409.

⁴ Ἰππολύτου ἀποσπ. 4.

⁵ Πλάτωνος, Πολιτεία, Η', 544 D. Καὶ κατωτέρω: «ὥσπερ ἠρξάμεθα ἐν ταῖς πολιτεαῖς πρότερον σκοπεῖν τὰ ἡθῆ...». Αὐτόθι, Η', 545 B. — Πρβ. καὶ ὅσα ἀναλόγως λέγει περὶ τῆς καλῶς κατεσκευασμένης τῆς ἡθῆς διανοίας, ἢ ἀκολουθοῦσιν εὐλογία καὶ εὐαρμοστία καὶ εὐσημοσύνη καὶ εὐρυθμία: «Εὐλογία ἄρα καὶ εὐαρμοστία καὶ εὐσημοσύνη καὶ εὐρυθμία εὐηθεία ἀκολουθεῖ, οὐχ ἦν ἄνοιαν οὖσαν ὑποκοριζόμενοι καλοῦμεν ὡς εὐηθειαν, ἀλλὰ τὴν ὡς ἀληθῶς εὐτε καὶ καλῶς τὸ ἡθῆς κατεσκευασμένην διάνοιαν». Πολιτεία, Γ', 400 D - E.

⁶ Ἀριστοτέλους, Πολιτικά, 1269 Α, 23.

τήν διάπλασιν καί συντήρησιν τῶν ἡθῶν ἀναμφιβόλως εἶναι, ὡς εἴρηται, καί ἡ αἰδῶς καί τὸ δέος, καθὼς ἀντιστρόφως τὰ χρηστὰ ἦθη ἐπιδρῶσιν ἐπὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς αἰδοῦς. Ὁ δὲ Σιμωνίδης ἐκάλει τὴν Σπάρτην *δαμασίμβροτον*, ὡς διὰ τῶν ἐθῶν πρὸ πάντων καθιστῶσαν τοὺς πολίτας εὐπειθεῖς εἰς τοὺς νόμους καί εὐαγῶγους¹. Γενικῶς δ' ἀναγνωρίζεται, ὡς καί κατωτέρω ῥηθήσεται, ὅτι ἡ αἰδῶς εἶναι σπουδαῖος συντελεστῆς εἰς τὸν σεβασμὸν καί τὴν τήρησιν τῶν νόμων ὑπὸ τῶν πολιτῶν.

Ἡ αἰδῶς, ὡς οἱ πλεῖστοι τῶν ἀρχαίων καί τῶν νεωτέρων δέχονται, εἶναι ἔμφυτος τῷ ἀνθρώπῳ, ἀναπτυσσομένη βαθμηδὸν καί μάλιστα κατὰ τὴν ἐφηβικὴν ἡλικίαν διὰ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος καί τῶν χρηστῶν ἡθῶν, ὅταν ταῦτα ἐπικρατοῦσιν· ἐπιστεῦετο δέ, ὅτι ἐδρεῦει κατ' ἐξοχὴν ἐν τοῖς ὀφθαλμοῖς. Οὕτως ὁ Εὐριπίδης λέγει: «*αἰδῶς ἐν ὀφθαλμοῖσι γίγνεται*»², κάτω νεύουσιν, ἐνῶ τὸ πρὸς τὰ ἄνω ἢ ἐναντίον βλέπειν χαρακτηρίζει ὡς ἀναιδέες: «*Μὴ λίαν ἄνω βλέφαρα πρὸς τὰναιδῆς ἀγαγῶν*»³. Καί ἀλλαχοῦ: «*Οὔτοι θράσος τόδ' ἐστὶν οὐδ' εὐτολμία, φίλους κακῶς δρᾶσαντ' ἐναντίον βλέπειν*»⁴. Ἡ δὲ Σαπφῶ ἀποκρίνεται εἰς τὸν Ἀλκαῖον, εἰπόντα ὅτι θέλει νὰ εἴπη τι ἀλλὰ κωλύει αὐτὸν ἡ αἰδῶς, ὅτι «*εἰ εἶχες ἐσθλῶν ἴμερον ἢ καλῶν, αἰδῶς κέν σε οὐκ εἶχεν ὄμματα*»⁵. Ἐνῶ ὑπ' ἄλλων ἡ αἰδῶς σχετίζεται πρὸς τὸ ἐρυθριᾶν. Οὕτως ὁ Μένανδρος λέγει ὅτι «*ἅπας ἐρυθριῶν χρηστὸς εἶναι μοι δοκεῖ*»⁶. Ὁ Εὐριπίδης φέρει τὴν Ἀντιγόνην λέγουσαν: «*οὐδ' ὑπὸ παρθενίας τὸν ὑπὸ βλεφάροις φοίνικ' ἐρύθημα προσώπου αἰδομένα φέρομαι*»⁷. Ὁ Πλάτων παριστᾷ τὸν Χαρμίδην ἀνερυθριάσαντα ἐξ αἰδοῦς ἐπὶ τῇ ἐρωτῆσει τοῦ Σωκράτους, ἐὰν ἤδη μετέχη καί σωφροσύνης ἢ εἶναι ἐνδεὴς ταύτης: «*Ἀνερυθριάσας οὖν ὁ Χαρμίδης πρῶτον μὲν ἔτι καλλίων ἐφάνη*»⁸. ὁ δὲ Ἀριστοτέλης σχετίζων, ὡς εἴρηται, τὴν αἰδῶ πρὸς τὴν

¹ Πλουτάρχου, Ἀγησίλαος, 1.

² Κρεσφόντου Ἀποσπ. 458.

³ Λόγοι τοῦ Ἀγαμέμνονος παρ' Εὐριπίδου, Ἰφιγένεια ἐν Αὐλίδι, 378-9.

⁴ Λόγοι Μηδείας παρ' Εὐριπίδου, Μήδεια, 469-470. Τὸ αὐτό, νομίζω, ἐννοεῖ ὁ Εὐριπίδης, λέγων: «*δι' αἰδοῦς ὅμι' ἔχουσ' ἐλεύθερον*», ὅτι ἡ αἰδῶς (ἢ ἐδρεύουσα ἐν τοῖς ὀφθαλμοῖς) καθιστᾷ αὐτούς, δηλαδὴ τὸ πρόσωπον εὐγενές. (Ἰφιγένεια ἐν Αὐλίδι, 994. »... *εἰ δέ σοι δοκεῖ, ἤξει* (ἢ Ἰφιγένεια) *δι' αἰδοῦς ὅμι' ἔχουσ' ἐλεύθερον*). Λόγοι τῆς Κλυταιμνήστρας πρὸς τὸν Ἀχιλλεῖα περὶ τῆς θυγατρὸς τῆς Ἰφιγενείας).

⁵ Παρ' Ἀριστοτέλει, Ρητορική, 1367a 8-14 καί 1384a 36.

⁶ Ἔκδ. Meineke, τ. Δ', σ. 178.

⁷ Φοίνισσαι, 1486-89.

⁸ Πλάτωνος, Χαρμίδης 158c.

αίσχύνην λέγει: «*ἐρυνθραίνονται γὰρ οἱ αἰσχυνόμενοι*»¹. Καὶ ὁ Ξενοφῶν λέγει περὶ τοῦ Κύρου ὅτι ἦτο ἔμπλεως αἰδοῦς, ὥστε ἠρυθρία ὁπότε συνητᾶτο μετὰ πρεσβυτέρων: «*αἰδοῦς δ' ἐνεπίμπλατο (ὁ Κύρος), ὥστε καὶ ἐρυνθραίνεσθαι ὁπότε συντηγᾶνοι τοῖς πρεσβυτέροις*»². ἢ δὲ ἔλλειψις αἰδοῦς συνάπτεται πρὸς τὸ μὴ ἐρυθριάν, τὸ «ἀπερυθριάν»³.

Ἀποτελεῖ οὕτω ἡ αἰδῶς τὸ κάλλιστον καλλῶπισμα παντός ἀνθρώπου καὶ μάλιστα τῶν νέων, οἶονεῖ ἐπισπείρουσα ἄνθος ἐπὶ τῶν προσώπων αὐτῶν. Ἄνευ τῆς αἰδοῦς, λέγει ὁ Λυκοφρονίδης, καὶ αὐτῶν τῶν παρθένων καὶ τῶν βαθυκόλπων γυναικῶν τὸ πρόσωπον δὲν εἶναι ὠραῖον⁴.

Ἡ συγγενὴς πρὸς τὴν αἰδῶ καὶ πολλάκις πρὸς αὐτὴν ὑπὸ τῶν ἀρχαιοτέρων ἀλλὰ καὶ τῶν νεωτέρων συγχεομένη αἰσχύνη εἶναι ἢ φιλοτιμία, ἢ εὐαισθησία. Ὅπως μὴ ὑποπέση τις εἰς τὸν ψόγον εἴτε τῶν συμπολιτῶν του εἴτε τῶν προσώπων ἐκείνων, εἰς τὴν γνώμην τῶν ὁποίων ἀποδίδει ἰδιαίτεραν σημασίαν, εἶναι, ὡς ἐρρήθη, ὁ φόβος τοῦ ψόγου. Ὁ Αἰσχύλος μεταβάλλει τὴν αἰσχύνην εἰς πρόσωπον μυθολογικόν, λέγων περὶ τοῦ ἀνδρείου Μελανίππου, ὅτι «*τὸν Αἰσχύνης θρόνον τιμᾶ*»⁵, ὁ δὲ Σοφοκλῆς, διὰ στόματος τοῦ Μενελάου θεωρεῖ αὐτὴν ὡς σπουδαῖον μέσον σωτηρίας τῷ ἔχοντι·

«*δέος γὰρ ᾧ πρόσεστιν αἰσχύνη θ' ὄμοῦ,
σωτηρίαν ἔχοντα τόνδ' ἐπίστασο*»⁶.

καὶ ὁ Εὐριπίδης λέγει, ὅτι οἱ ἀγαθοὶ ἄνδρες θεωροῦσι τὴν αἰσχύνην προτιμωτέραν καὶ αὐτοῦ τοῦ ζῆν·

«*Ἡ γὰρ αἰσχύνη πάρος
τοῦ ζῆν παρ' ἐσθλοῖς ἀνδράσι νομίζεται*»⁷.

Παρά τῷ Θουκυδίδῃ ἡ αἰσχύνη ἀναφέρεται ὡς ἐλατήριον γεν-

¹ Ἠθικά Νικομάχεια, Δ', 9, 4.

² Κύρου Παιδεία, 1, 4, 4.

³ Ἀριστοφάνους, Νεφέλαι 1216. — Μενάνδρου, ἔκδ. Meinecke, τ. Δ' σ. 294). — Ἀπολλοδώρου, Ἀποσπ. 13, 10. — Αἰσχίνου, 1, 105: «*τὸ μὴ ἐπίστασθαι ἐρυθριάν ἐπὶ τοῖς αἰσχροῖς*». — Διφίλου (ἔκδ. Meinecke, τ. Δ' σ. 422).

⁴ Ἀπόσπ. 1 ἐν ἔκδ. Diehl:

«*Οὔτε παιδὸς ἄρρενος οὔτε παρθένων
τῶν χρυσοφόρων οὐδὲ γυναικῶν βαθυκόλπων
καλὸν τὸ πρόσωπον, ἐὰν μὴ κόσμιον πεφύκη
ἢ γὰρ αἰδῶς ἄνθος ἐπισπείρει*».

⁵ Ἐπτὰ ἐπὶ Θήβας, 409.

⁶ Αἶας, 1079.

⁷ Ἡρακλεΐδα, 200.

ναίων πράξεων. Κατά τὸν ἐν Ἀθήναις ἐνσκήψαντα λοιμὸν πολλοὶ ἄνθρωποι ἐξ αἰσχύνης δὲν ἐφείδοντο τῆς ζωῆς τῶν ἐπισκεπτόμενοι τοὺς πάσχοντας καὶ προσβαλλόμενοι ὑπὸ τῆς νόσου καὶ ἀποθνήσκοντες· «αἰσχύνη ἠφείδουν σφῶν αὐτῶν ἐσιόντες εἰς ἀλλήλους»¹. Ἀλλαχοῦ χαρακτηρίζει τὴν αἰσχύνην ὡς τὴν ψυχὴν τῆς ἐν ταῖς συνθήκαις πίστεως, τῆς ἀνδρείας καὶ τῆς πολιτικῆς καρτερίας². Ὁ δὲ βασιλεὺς Ἀρχίδαμος φέρεται παρ' αὐτῷ λέγων, ὅτι ἡ πολεμικὴ ἀρετὴ καὶ ἡ φρόνησις τῶν Σπαρτιατῶν ἔχει πηγὴν τὴν εὐκοσμίαν αὐτῶν, καὶ τοῦτο, διότι, διακρίνει αὐτοὺς ἡ αἰδῶς, ἣτις μετέχει πλεῖστον σωφροσύνης, καὶ ἡ εὐψυχία, δηλαδὴ ἡ ἀνδρεία, ἣτις πηγάζει ἐκ τῆς αἰσχύνης, δηλαδὴ τῆς φιλοτιμίας: «Πολεμικοὶ τε καὶ εὐβουλοὶ διὰ τὸ εὐκοσμον γιγνόμεθα, τὸ μὲν οὖν αἰδῶς σωφροσύνης πλεῖστον μετέχει, αἰσχύνης δὲ εὐψυχία»³. Καὶ ὁ Βρασιδᾶς λέγει, ὅτι τρία τινὰ «εἶναι τοῦ καλῶς πολεμεῖν, τὸ ἐθέλειν καὶ τὸ αἰσχύνεσθαι καὶ τὸ τοῖς ἄρχουσι πείθεσθαι»⁴. Ὁμοίως καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ὀρίζει, ὡς εἴρηται, τὴν αἰδῶ ὡς συνώνυμον τῇ αἰσχύνη ὡς «φόβον ἀδοξίας», παραπλήσιον πρὸς τὸν περὶ τὰ δεινὰ φόβον⁵· καὶ ἄλλαχοῦ καλεῖ τοῦτον «φυγὴν ὀνειδῶν, αἰσχροῦ ὄντος»⁶ καὶ ἀναφέρει τὸν φόβον τοῦτον εἰς «τὰ ἐκ τῶν νόμων ἐπιτίμια καὶ τὰ ὀνειδή», ὧν ἕνεκα οἱ πολῖται ὑπομένουσι τοὺς κινδύνους⁷ εἰς τὰς «τιμωρίας»⁸. Ἀντιδιαστέλλει ὁμοίως τὸν ἀνωτέρω φόβον ἀπὸ τῆς αἰδοῦς λέγων· (οἱ πολλοὶ τῶν νέων) «οὐ πεφύκασιν αἰδοῖ πειθαρχεῖν, ἀλλὰ φόβῳ, οὐδ' ἀπέχεσθαι τῶν φαύλων διὰ τὸ αἰσχροῦ, ἀλλὰ διὰ τὰς τιμωρίας»⁹, καὶ ἄλλαχοῦ· (οἱ πολῖται γίνονται ἀνδρεῖοι καὶ ἔντιμοι) «δι' αἰδῶ καὶ διὰ καλοῦ ὄρεξιν (τιμῆς γάρ)»¹⁰.

Οὕτω λοιπὸν ἀναγνωρίζεται γενικῶς ὅτι ἡ αἰδῶς μετὰ τοῦ δέους ἀποτελοῦσι σπουδαῖον συντελεστικὴν τοῦ σεβασμοῦ καὶ τῆς τηρήσεως τῶν νόμων καὶ τῆς ὑποστάσεως τῆς πολιτείας. Ἐὰν ἐλλείπωσιν ἡ αἰδῶς καὶ τὸ δέος, λέγει ὁ Σοφοκλῆς, οὔτε οἱ νόμοι θά ἰσχύωσιν ἐν τῇ πόλει, οὔτε ὁ στρατὸς θά ἄρχηται σωφρόνως·

¹ Θουκυδίδου, 2, 51, 5.

² Αὐτόθι, 4, 19, 3. 5. 104. 5, 9, 9. 2, 43, 1.

³ Αὐτόθι, 1, 84, 3.

⁴ Αὐτόθι, 5, 9, 9.

⁵ Ἠθικὰ Νικομάχεια, Δ', 15, 1.

⁶ Αὐτόθι, Γ', 8, 28.

⁷ Αὐτόθι, Γ', 8, 18.

⁸ Αὐτόθι, Ι', 10, 11.

⁹ Αὐτόθι, Ι', 10, 11.

¹⁰ Αὐτόθι, Γ', 8, 28.

«οὐ γὰρ ποτ' οὐτ' ἂν ἐν πόλει νόμοι καλῶς
φέροντι' ἂν, ἔνθα μὴ καθεστήκη δέος,
οὐτ' ἂν στρατός γε σωφρόνως ἄρχοιτ' ἔτι,
μηδὲν φόβου πρόβλημα, μηδ' αἰδοῦς ἔχων»¹.

Καὶ ἀντιστρόφως, ἢ μὴ τήρησις τῶν νόμων, ἢ μὴ τιμωρία τῶν παρανόμων πράξεων, λέγει ἀλλαχοῦ ὁ αὐτὸς Σοφοκλῆς, καταλύει τὴν αἰδῶ

«εἰ γὰρ ὁ μὲν θανάων γὰρ τε καὶ οὐδὲν ὄν
κείσεται τάλας,
οἱ δὲ μὴ πάλλιν,
δώσουσ' ἀντιφόνους δίκας,
ἔρροι τ' ἂν αἰδῶς
ἅπαντων τ' εὐσέβεια θνατῶν»².

Ἄλλὰ ὅσαδῆποτε καὶ ἂν λεχθῶσι περὶ τῆς ἐννοίας τῆς αἰδοῦς καὶ τῶν περιλαμβανομένων ἐν αὐτῇ εἰδικωτέρων εὐγενῶν συναισθημάτων, ταῦτα δὲν δύνανται νὰ δώσωσιν ἡμῖν τοσοῦτο ζωηρὰν εἰκόνα αὐτῆς, ὅσον τὸ ἀντίθετον ἐκείνης ἢ ἀναίδεια. Καὶ ὁ πληρέστερος ὀρισμὸς τῆς αἰδοῦς ἴσως θὰ ἦτο τὸ ἀντίθετον τῆς ἀναίδειας. Ὁ Εὐριπίδης χαρακτηρίζει τὴν ἀναίδειαν ὡς τὴν μεγίστην ἐξ ὅλων τῶν νόσων, αἵτινες κατατρύχουσι τοὺς ἀνθρώπους: «ἡ μεγίστη τῶν ἐν ἀνθρώποις νόσων πασῶν, ἀναίδεια»³. Ὁ Ξενοφῶν λέγει, ὅτι ἡ συνώνυμος τῇ αἰδοῖ ἀναισχυντία θεωρεῖται καὶ παρὰ τοῖς Πέρσiais ὡς μεγίστη ἡγεμών ἐπὶ πάντα τὰ αἰσχρά: «καὶ γὰρ αὕτη (ἡ ἀναισχυντία) μεγίστη δοκεῖ εἶναι ἐπὶ πάντα τὰ αἰσχρὰ ἡγεμών»⁴. Ὁμοίως καὶ ὁ Πλάτων ἐν τῷ προδηλωθέντι χωρίῳ χαρακτηρίζει τὸν μὴ ἔχοντα αἰδῶ καὶ δικαιοσύνην ὡς νόσον τῆς πόλεως καὶ φέρει τὸν Δία ἐπιτάσσοντα τὴν θέσπισιν νόμου, ἐπιβάλλοντα τὴν θανάτωσιν τοιοῦτου ἀνθρώπου. «Καὶ νόμον γε θεὸς (λέγει τῷ Ἑρμῆϊ) παρ' ἐμοῦ (τοῦ Διός), τὸν μὴ δυνάμενον αἰδοῦς καὶ δίκης μετέχειν κτείνειν ὡς νόσον τῆς πόλεως»⁵. Καὶ τὸ δυστύχημα εἶναι, ὅτι ἡ μεγίστη αὕτη νόσος δὲν ἐκλείπει, ἀλλὰ καθίσταται ἐνδημική. Διότι, ὡς λέγει ὁ Λύκιος φιλόσοφος, ποιητῆς καὶ ρήτωρ Θεοδέκτης, πάντα τὰ ἄλλα ἐν τοῖς ἀνθρώποις ἐγεννήθησαν γηράσκοντα καὶ

¹ Σοφοκλέους, Αἴας, 1073-76.

² Σοφοκλέους, Ἡλέκτρα, 245 κ. ἐ.—Ἐπὶ τῆς Ἡλέκτρας.

³ Μήδεια, 471-72.

⁴ Κύρου Παιδεία, 1, 2, 8.

⁵ Πρωταγόρας, 12D. Ἄλλ' ἂν τοιοῦτος νόμος ἐθεσπίζετο παρ' ἡμῖν θὰ ἐγεννᾶτο κίνδυνος μεγάλης ἀραιώσεως τοῦ πληθυσμοῦ.

έρχόμενα πρὸς τὴν τελευταίην τοῦ χρόνου, πλήν μόνης τῆς ἀναιδείας· αὕτη ὅσον αὐξάνεται τὸ γένος τῶν θνητῶν, τοσοῦτο μεγαλύτερα γίνεται καθ' ἑκάστην ἡμέραν.

«Ἄπαντ' ἐν ἀνθρώποισι γηράσκειν ἔφν,
καὶ πρὸς τελευταίην ἔρχεται τὴν τοῦ χρόνου,
πλήν, ὡς ἔοικε, τῆς ἀναιδείας μόνον,
αὕτη δ' ὅσῳ περ αὐξεται θνητῶν γένος,
τοσῶδε μείζων γίγνεται καθ' ἡμέραν»¹.

Καί, ὡς φαίνεται, τοῦτο, δηλαδὴ ἡ αὐξησις καὶ ἐπικράτησις τῆς ἀναιδείας, συνέβη πολὺ ἔνωρις, ἔάν κρίνωμεν ἐκ τῶν σχετικῶν σχετλιασμῶν τῶν ποιητῶν καὶ φιλοσόφων. Οὕτως ὁ Θέογνις, ὅστις, ὡς ἔρρηθη, τοσοῦτον ἐξάγει τὴν σπουδαιότητα τῆς αἰδοῦς, λέγει (στ. 647) ὅτι νῦν αὕτη ἐξέλιπεν, ἐπέστρεψε δὲ εἰς τὴν γῆν ἡ ἀναίδεια.

«Ἦδη νῦν αἰδῶς μὲν ἐν ἀνθρώποισιν ὄλωλεν,
αὐτὰρ ἀναιδεΐη γαῖαν ἐπιστρέφεται».

Καὶ ἀλλαχοῦ (στ. 219) προσθέτει, ὅτι ἡ ἀναίδεια καὶ ἡ ὕβρις νικήσασα τὴν δικαιοσύνην κατέχει πᾶσαν τὴν γῆν.

«Αἰδῶς μὲν γὰρ ὄλωλεν, ἀναιδεΐη δὲ καὶ ὕβρις
νικήσασα δίκην γῆν κᾶτα πᾶσαν ἔχει».

Ὁ Μένανδρος λέγει, ὅτι οὐδεὶς πλέον ἐρυθριᾶ ἐξ αἰδοῦς ἢ αἰσχύνης· «Ἄπερυθριᾶ πᾶς, ἐρυθριᾶ δ' οὐδεὶς ἔτι»². Τοσοῦτο δὲ κρατήσασαν καὶ δυναμένην νομίζει αὐτὴν, ὥστε εἰρωνικῶς ἀποκαλεῖ αὐτὴν ὡς γενομένην νῦν, τὴν μεγίστην τῶν Θεῶν· καὶ πρέπει λέγει νὰ ἀποκαλεῖται θεά, διότι νῦν πᾶν τὸ κρατοῦν νομίζεται θεός.

«Ὁ μεγίστη τῶν Θεῶν
νῦν οὔσ' Ἀναίδει', εἰ θεὸν καλεῖν σε δεῖ
δεῖ δέ· τὸ κρατοῦν γὰρ νῦν νομίζεται θεός»³.

Καὶ ὁ Αἰσχύλος λέγει, ὅτι προϊόντος τοῦ χρόνου ἐκλείπει παρὰ τοῖς ἀνθρώποις ὁ σεβασμὸς, ἡ αἰσχύνη:

«... ἐν χρόνῳ ἀποφθίνει
τὸ τάρβος ἀνθρώποισιν»⁴.

¹ Παρὰ Στοβαῖον, 32.

² Ἔκδ. Meinecke, τ. Δ', σ. 294.

³ Ἐνθ' ἀνωτ., σ. 144.

⁴ Ἀγαμέμνων, 857.

Ὁ Εὐριπίδης εὐχεται, ἵνα ἡ αἰδώς, ἐπικρατοῦσα παρὰ τοῖς ἀνθρώποις, ἐκβάλη ἐκ τῆς διανοίας αὐτῶν τὴν ἀναισχυντίαν.

«... *Εἶθε τοῖς πᾶσι βροτοῖς
ξυνοῦσα τ'ἀναίσχυντον ἐξήρου φρενῶν*»¹.

Ὁ Ἡσίοδος, προβλέπων ἀξανομένην καὶ ἐπικρατοῦσαν τὴν ἀδικίαν καὶ κακίαν, λέγει, ὅτι αἱ δύο σεμναὶ θεαί, ἡ Αἰδώς καὶ ἡ Δικαιοσύνη (Νέμεσις), καλύπτουσαι τὸ πρόσωπον αὐτῶν διὰ λευκοῦ πέπλου, (ἵνα μὴ ἴδωσι τὰ ἄδικα), θά ἀναβῶσιν ἀπὸ τῆς εὐρυχώρου γῆς εἰς τὸν Ὀλυμπον, μεταξύ τῶν θεῶν, ἐγκαταλείπουσαι τοὺς ἀνθρώπους· τότε δὲ θά μείνουν ἄλγη λυπηρὰ εἰς τοὺς ἀνθρώπους καὶ οὐδεμία βοήθεια θά ὑπάρχη κατὰ τοῦ κακοῦ.

«*Καὶ τότε δὴ πρὸς Ὀλυμπον ἀπὸ χιθονὸς εὐρουδείης
λευκοῖσιν φάρεσσι καλυψαμένα χροά καλόν,
ἀθανάτων μετὰ φῦλον ἴτον προλιπόντ' ἀνθρώπους
Αἰδὼς καὶ Νέμεσις· τὰ δὲ λείρεται ἄλγεα λυγρὰ
θνητοῖς ἀνθρώποισι· κακοῦ δ' οὐκ ἔσσειται ἀλκή*»².

Ἡ αἰδώς ἦτο μὲν, ὡς εἴρηται, παρὰ πᾶσι τοῖς Ἑλλησι λίαν ἀνεπτυγμένη, κατ' ἐξοχὴν ὅμως παρὰ τοῖς Σπαρτιάταις, ἀποτελοῦσα τὸν ἀκρογωνιαῖον λίθον τῆς ἀγωγῆς τῶν νέων καὶ ἐξικνουμένη εἰς βαθμὸν προκαλοῦντα τὸν θαυμασμόν καὶ αὐτῶν τῶν ἀντιπάλων των. Ἡ αἰδώς αὕτη, περιλαμβάνουσα πάντα τὰ προειρημένα εὐγενῆ συστατικά στοιχεῖα αὐτῆς, ἰδιαιτέρως δὲ τὴν εὐπείθειαν εἰς τοὺς νόμους καὶ τὰς ἀρχάς, τὴν γνωστὴν πᾶσιν, ὡς λέγει ὁ Ξενοφῶν³, καὶ τὸν σεβασμὸν πρὸς τοὺς συμπολίτας, ἐκαλλιεργεῖτο ἐπιμελέστατα ἐν ταῖς ψυχαῖς τῶν νεαρῶν Σπαρτιατῶν, κατακοσμοῦσα καὶ λαμπρύνουσα αὐτάς, καὶ καθισταμένη δευτέρα φύσις, δεσπόζουσα καθ' ἅπαντα τὸν βίον αὐτῶν. Αὕτη δέ, ὑπὸ τὴν εἰδικωτέραν ἔννοιαν τοῦ σεβασμοῦ πρὸς τὸ πολίτευμα καὶ τῆς εὐπειθείας εἰς τοὺς νόμους, συνετέλεσε κυρίως εἰς τὴν σταθερότητα τοῦ πολιτεύματος καὶ τὴν διατήρησιν αὐτοῦ ἀμεταβλήτου ἐπὶ πέντε σχεδὸν αἰῶνας. Διότι ἡ αὐστηρὰ ἐκείνη εὐπείθεια καὶ αἰδώς δὲν ἐπέτρεπεν οὐδὲ κἂν τὴν γέννη-

¹ Ἱππολύτου, ἀπόσπ. 4.

² Ἡσίοδος, Ἔργα καὶ Ἡμέραι, στ. 197-201. Ταῦτα ἐπαναλαμβάνονται μετὰ μικρῶν παραλλαγῶν ἐν τῷ παρὰ Kaiibel (ἔνθ' ἀνωτ. ἀριθ. 1110) ἐπιγράμματι.

³ «Ὅτι μὲν ἐν Σπάρτῃ μάλιστα πείθονται ταῖς ἀρχαῖς τε καὶ τοῖς νόμοις ἴσμεν ἅπαντες». Λακεδαιμονίων Πολιτεία, 8, 1.

σιν σκέψεως περί μεταβολῆς αὐτοῦ. Ὡς προεξετέθη, ὁ Θουκυδίδης λέγει, διὰ στόματος τοῦ βασιλέως Ἀρχιδάμου, ὅτι ἡ πολεμικὴ ἀρετὴ τῶν Σπαρτιατῶν πηγὴν ἔχει τὴν εὐκοσμίαν αὐτῶν, ἥτοι τὴν αἰδῶ, ἣτις μετέχει πλεῖστον τῆς σωφροσύνης, καὶ τὴν εὐψυχίαν, ἣτις μετέχει τῆς αἰσχύνης¹. διὰ στόματος δὲ τοῦ Βρασίδου, ὅτι τρία τινὰ εἶναι ἀναγκαῖα διὰ τὸ καλῶς πολεμεῖν, ἡ θέλησις, ἡ αἰσχύνη καὶ ἡ ὑπακοή εἰς τοὺς ἄρχοντας². Καὶ ὅταν πρῶξις τις ἐπεβάλλετο ὑπὸ τοῦ νόμου μετὰ κυρώσεων, αὕτη ἐξετελεῖτο οὐχὶ κυρίως διὰ τὸν φόβον τῶν ποινικῶν εὐθυνῶν ἀλλ' ἐκ τῆς ὀρμεμφύτως καὶ ὡς δευτέρας φύσεως ἐνεργούσης αἰδοῦς, διὰ τὸν φόβον τῆς ἀδοξίας, πρὸ τοῦ κινδύνου τῆς ὁποίας καὶ αὐτὸς ὁ θάνατος ἀδιστακτικῶς νὰ προτιμᾶται. Διὸ καὶ ὁ Ξενοφῶν χαρακτηρίζει ὡς ἀξιοθαύμαστον τὸ κατόρθωμα τοῦτο τοῦ Λυκούργου, ἐπιτυχόντος διὰ τῶν νόμων του νὰ θεωρῆται ἐν Σπάρτῃ προτιμότερος ὁ καλός, ὁ ἔνδοξος θάνατος τοῦ αἰσχροῦ, τοῦ ἐπαισχύντου βίου. «*Ἄξιον δὲ τοῦ Λυκούργου καὶ τότε ἀγασθῆναι, τὸ κατεργάσασθαι ἐν τῇ πόλει αἰρετώτερον εἶναι τὸν καλὸν θάνατον ἀντὶ τοῦ αἰσχροῦ βίου*»³.

Ὁ Πλούταρχος λέγει, ὅτι οἱ παλαιοὶ Σπαρτιάται ἐνόμιζον τὴν ἀνδρείαν οὐχὶ ἀφοβίαν ἀλλὰ «*φόβον ψόγου καὶ δέος ἀδοξίας*», ἐὰν ἐδεικνυον δειλίαν. Καὶ προσθέτει, ὅτι οἱ δειλότατοι πρὸς τοὺς νόμους, δηλαδὴ οἱ ὑπερβαλλόντως φοβούμενοι αὐτούς, εἶναι θαρραλεώτατοι πρὸς τοὺς πολεμίους. Καὶ ἐλάχιστα φοβοῦνται νὰ πάθωσι κακόν τι οἱ μεγάλως φοβούμενοι τὸν ψόγον. Διὰ τοῦτο, καλῶς ἐλέχθη «*... ἵνα γὰρ δέος, ἔνθα καὶ αἰδώς*»⁴. Περὶ δὲ τοῦ μεγάλου Ἀγησιλάου λέγει ὁ αὐτὸς Πλούταρχος, ὅτι, ἐνῶ ἦτο φιλονεικότατος καὶ θυμοειδέστατος ἐν τοῖς νέοις καὶ φιλόπρωτος, ὅμως ἦτο πάλιν τοσοῦτον εὐπειθῆς καὶ πρᾶος, ὥστε ἐκ φόβου μὲν μηδέν, ἐξ αἰσχύνης δὲ ἐποίει πάντα τὰ προσταττόμενα καὶ ἐλυπεῖτο περισσότερον διὰ τοὺς ψόγους, ἢ ὅσον ὑπέφερον ἐκ τῶν μόχθων· «*... εὐπειθείᾳ πάλιν αὖ καὶ προάτητι τοιοῦτος ἦν, οἷος φόβῳ μηδέν, αἰσχύνη δὲ πάντα*

¹ Θουκυδίδου, 1, 84, 3.

² Αὐτ., 5, 9, 9.

³ Λακεδαιμονίων Πολιτεία, 9, 1.

⁴ Κύπρια Ἔπη (Bethé, Homer, 2, ἀπόσπ. 22). Ὅλον τὸ χωρίον ἔχει οὕτω: «*Ζῆνα δὲ τὸν θ' ἔρξαντα καὶ ὅς τάδε πάντι' ἐφύτευσεν οὐκ ἐθέλει νεικεῖν' ἵνα γὰρ δέος, ἔνθα καὶ αἰδώς*». (Δὲν θέλει νὰ λυπῆ τὸν Δία, τὸν ταῦτα πάντα ποιήσαντα, ἵνα ὑπάρχη δέος ἔνθα καὶ αἰδώς). Ὁ Σωκράτης, συζητῶν περὶ τούτου μετὰ τοῦ Εὐθύφρονος, λέγει ὅτι ὀρθότερον εἶναι νὰ λεχθῆ: «*ἵνα μὲν αἰδώς, ἔνθα καὶ δέος*». Πλάτωνος, Εὐθύφρων, 12,

ποιεῖν τὰ προστατόμενα, καὶ τοῖς φόγοις ἀλγύνεσθαι μᾶλλον ἢ τοὺς πόνοὺς βαρύνεσθαι»¹.

Τινὲς τῶν ξένων ἱστορικῶν ἀσχολοῦνται περὶ τὴν ἐξέτασιν τῶν αἰτίων τῆς παραμονῆς καὶ τῆς ἥρωικῆς αὐτοθυσίας τοῦ Λεωνίδου καὶ τῶν 300, μετὰ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων, ἐν Θερμοπύλαις, ἐὰν ὠφείλετο εἰς τοὺς νόμους ἢ εἰς ἄλλας δυσχερείας ἢ εἰς λόγους πολεμικούς. Μатаιοσχολία! Ὁφείλετο εἰς τὴν αἰδῶ, τὴν αὐστηρὰν σπαρτιατικὴν αἰδῶ, ἣτις τοῖς ἐπέβαλλε νὰ παραμείνωσιν ἐκεῖ καὶ νὰ ἀποθάνωσιν, ἔστω καὶ ἐὰν οὐδεὶς νόμος τοὺς ὑπεχρέου, ἐπὶ ὅλως ἀσκόπου αὐτοθυσίας, καὶ οὐδεμία δυσχέρεια ὑπῆρχεν ἢ οὐδεὶς πολεμικὸς λόγος συνέτρεχεν. Ἦτο πρᾶξις ὀρμέμφυτος, φυσικὴ, αὐτονόητος, καὶ διὰ τοῦτο ἐξετέλεσαν αὐτὴν καλλωπιζόμενοι καὶ χαίροντες ἐν πλήρει περιφρονήσει τοῦ βεβαίου θανάτου.

Ἡ αἰδῶς τῶν Σπαρτιατῶν δὲν ἀνεφέρετο μόνον εἰς τὴν πολεμικὴν ἀρετὴν, ὡς ἴσως θὰ ἐνόμιζέ τις, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν κοινωνικὸν σεβασμὸν. Ἰδιαιτέρως ἔτρεφον σεβασμὸν πρὸς πάντας τοὺς πρεσβυτέρους των, πρὸ τῶν ὀποίων, ὅταν μὲν συνήντων αὐτοὺς καθ' ὁδόν, ὠφείλον νὰ ὑποχωρήσωσιν, ἵνα διέλθωσι πρῶτοι ἐκεῖνοι, ὅταν δὲ ἐκάθηντο ἔν τινι τόπῳ ὠφείλον νὰ ὑπεγερθῶσι καὶ παραχωρήσωσιν ἐκείνοις τὰς θέσεις των, καὶ ὅταν ἐκεῖνοι παρευρίσκοντό που, οὗτοι ὠφείλον νὰ σιγῶσι. «Καὶ τοὺς νέους (Λάκωνας), λέγει ὁ Πλούταρχος, οὐ μόνον τοὺς ἰδίους αἰδεῖσθαι πατέρας καὶ ὑπηκόους τούτοις εἶναι, ἀλλὰ πάντας τοὺς πρεσβυτέρους ἐντρέπεσθαι, καὶ ὁδῶν ὑποχωροῦντας καὶ καθέδρας ὑπεξισταμένους καὶ παρόντων ἠσυχάζοντας»². Γνωστὸν δ' εἶναι τὸ ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ Πλουτάρχου ἀφηγούμενον ἐπεισόδιον πρεσβύτου τινὸς ἐν τῷ Ὀλυμπιακῷ (ἢ κατ' ἄλλους ἐν τῷ Παναθηναϊκῷ) σταδίῳ. Βραδέως οὗτος προσελθὼν καὶ μὴ εὐρῶν θέσιν περιεφέρετο ἀναζητῶν, ἀλλὰ δὲν ἐγένετο δεκτὸς καὶ μάλιστα ἐχλευάζετο ὑπὸ τῶν λοιπῶν Ἑλλήνων. Μόνον δ' ὅταν ἔφθασεν εἰς τὸν τόπον τῶν Λακεδαιμονίων ἠγέρθησαν οὐ μόνον πάντες οἱ νεώτεροι αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ πολλοὶ τῶν ἀνδρῶν, παραχωροῦντες τὰς θέσεις των. Τότε οἱ συνηγμένοι Πανέλληνες ἐπεκρότησαν καὶ ἐπήνεσαν τὴν πρᾶξιν, ὁ δὲ πρεσβύτης δακρύσας εἶπεν, ὅτι πάντες οἱ Ἕλληνες γινώσκουσι τὰ καλὰ, πράττουσι δὲ αὐτὰ μόνον οἱ Λακεδαιμόνιοι³.

Ὡς ἐρρήθη, ἡ θαυμαστὴ ἀγωγή τῶν νέων ἐν Σπάρτῃ, ἢ ὑπὸ τοῦ

¹ Πλουτάρχου, Ἀγησίλαος, 2.

² Τὰ παλαιὰ τῶν Λακεδαιμονίων ἐπιτηδεύματα, 10.

³ Ἀποφθέγματα Λακωνικά, 55.

Λυκούργου καθιερωθεῖσα καὶ εἰς τὸ μεγαλεῖον τῆς ἐνδόξου ἐκείνης πόλεως μεγάλως συντελέσασα, ἐστηρίζετο κατ' ἐξοχὴν εἰς τὴν καλλιέργειαν καὶ ἀνάπτυξιν παρ' αὐτοῖς τῆς αἰδοῦς. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ὁ Λυκούργος ἔλαβε διάφορα μέτρα μνημονεύόμενα ὑπὸ τοῦ Ξενοφῶντος¹ ἅτινα ἔκρινε κατάλληλα, ὅπως καταστήσωσι τοὺς νέους αἰδημονεστέρους καὶ εὐπειθεῖς εἰς τοὺς νόμους καὶ τοὺς ἄρχοντας. Μεταξὺ δὲ τῶν ἄλλων καὶ τοῦτο, τοῦ ἔθισμοῦ τῶν νέων ἀπὸ νεαρᾶς ἡλικίας εἰς τὸ ἄρχεσθαι, διὰ τῆς καταστάσεως ἐπ' αὐτοὺς παιδονόμων, ἐκλεγομένων ἐκ τῶν διοριζομένων εἰς τὰ ἀνώτατα ἀξιώματα τῆς πόλεως. Διότι, ἐπίστευεν, ὡς συμφωνεῖ καὶ ὁ Ξενοφῶν², ὅτι οὐδὲν ἄλλο αἰδοῦνται καὶ οἱ νέοι καὶ οἱ ἄνδρες ὅσον τοὺς ἄρχοντας, τοὺς χρηστοὺς βεβαίως³.

Ἄλλὰ καὶ περὶ ἄλλων πραγμάτων, ἐκ πρώτης ὄψεως ἐπουσιωδῶν καὶ ἀσημάντων φαινομένων, ὁ Λυκούργος ἐμερίμνησε, θέλων, ὡς λέγει ὁ Ξενοφῶν, νὰ ἐμπνεύσῃ εἰς τοὺς νέους ἰσχυρὸν τὸ συναίσθημα τῆς αἰδοῦς, ὡς περὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐμφανίσεως τῶν νέων καὶ τῆς συμπεριφορᾶς αὐτῶν ἐν ταῖς ὁδοῖς καὶ δημοσίοις τόποις, ὥστε νὰ ἦναι αὗται κόσμιαι: «πρὸς δὲ τούτοις τὸ αἰδεῖσθαι ἰσχυρῶς ἐμψυῖσσαι βουλόμενος αὐτοῖς (τοῖς νέοις) καὶ ἐν ταῖς ὁδοῖς, ἐπέταξεν, ἐντὸς μὲν τοῦ ἱματίου τῷ χεῖρῃ ἔχειν, σιγῇ δὲ πορεύεσθαι, περιβλέπειν δὲ μηδαμοῖ, ἀλλ' αὐτὰ τὰ πρὸ τῶν ποδῶν ὁρᾶν»⁴. Τοσοῦτο δ' ἐρριζοῦντο αἱ ἕξεις αὗται παρὰ τοῖς νέοις, καθιστάμεναι οἰοῖται δευτέρα φύσις, ὥστε, ὡς παραστατικῶς λέγει ὁ Ξενοφῶν, ἦτο πιθανώτερον νὰ ἀκούσῃς φωνὴν παρὰ τῶν λιθίνων ἀγαλμάτων ἢ παρὰ τῶν νέων Σπαρτιατῶν καὶ νὰ μετατρέψῃς τοὺς ὀφθαλμοὺς τῶν χαλκῶν ἀνδριάντων ἢ τὰ βλέμματα τῶν νέων τούτων· βλέπων δὲ αὐτοὺς θὰ τοὺς ἐνόμιζες περισσότερον αἰδήμονας καὶ αὐτῶν τῶν ἐν τοῖς θαλάμοις παρθένων· καὶ ὅταν

¹ Ἐν τῇ Λακεδαιμονίων Πολιτείᾳ.

² Αὐτόθι, 2, 10.

³ Ὁ δὲ Σόλων ἔλεγεν, ὅτι «ἄρχεσθαι μαθὼν, ἄρχειν ἐπιστήση».

⁴ Αὐτόθι, 3, 4. — Ὡς δὲ λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, οἱ ἔφοροι ἐν Σπάρτῃ, ἀναλαμβάνοντες κατ' ἔτος τὴν ἀρχὴν, ἐπέβαλλον εἰς τοὺς πολίτας νὰ κείρωσι τὸν μύστακα καὶ νὰ προσέχωσιν εἰς τοὺς νόμους. Ἡ κουρὰ τοῦ μύστακος νομίζει ὁ Πλούταρχος, ὅτι καθιερώθη, ὅπως ἐθίζωνται οἱ νέοι νὰ πειθαρχῶσι καὶ «περὶ τὰ μικρότατα» (Κλεομένης 9). Ἡ αὐστηρά, ὡς φαίνεται, συμμόρφωσις τῶν νεαρῶν Σπαρτιατῶν πρὸς τοὺς περιορισμοὺς τούτους παρεκίνησε τὸν Ξενοφῶντα νὰ προσθέσῃ, ὅτι ἐκ φύσεως οἱ ἄνδρες καὶ ὡς πρὸς τὴν σωφροσύνην εἶναι ἰσχυρότεροι τῶν γυναικῶν· «ἐνθα δὲ καὶ δῆλον γεγένηται, ὅτι τὸ ἄρρεν φύλον καὶ εἰς τὸ σωφροφρεῖν ἰσχυρότερόν ἐστι τῆς τῶν θηλειῶν φύσεως». Λακεδ. Πολιτ. 3, 4.

ἔλθωσιν εἰς τὸ συσσίτιον, ἔπρεπε νὰ ἦσαι εὐχαριστημένος, ἐὰν ἤκουες ἀποκρίσιν εἰς ἐρωτήσεις σου¹. Μαντεύων δὲ ὁ Ξενοφῶν τὴν εὐλογον ἐρώτησιν τοῦ μανθάνοντος τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἐκτιθεμένην αὐστηρὰν ταύτην ἀγωγὴν τῶν νέων ἐν Σπάρτῃ, ποτέρα εἶναι ὀρθοτέρα καὶ σκοπιμωτέρα, αὐτὴ ἢ ἡ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων, ἐπιλέγει, ὁ βουλόμενος ἄς ἐπισκοπήσῃ ὁποτέρα ἐξ αὐτῶν καθιστᾷ τοὺς πολίτας εὐπειθεστέρους καὶ αἰδημονεστέρους καὶ εἰς ὅ,τι πρέπει ἐγκρατεστέρους². Ἡ ἀπάντησις βεβαίως δὲν εἶναι δυσχερής.

Μὴ σπεύσῃ δὲ τις νὰ χαρακτηρίσῃ τοὺς διαληφθέντας ὀρισμοὺς τοῦ Λυκούργου, τοὺς ἀφορῶντας εἰς τὸν τρόπον τοῦ βαδίζειν καὶ διαλέγεσθαι ἐν ταῖς ὁδοῖς ὡς ἀπαραδέκτους ὑπερβολὰς τῆς σπαρτιατικῆς νομοθεσίας, διότι καὶ εἰς τὰς νεωτεριζούσας Ἀθήνας ἐπιδοκιμάζει αὐτοὺς ὁ Πλάτων, χαρακτηρίζων τὴν κοσμιότητα ταύτην ὡς σωφροσύνην. Ἐν τῷ ὁμωνύμῳ διαλόγῳ φέρει τὸν Χαρμίδην ἀποκρινόμενον εἰς σχετικὴν ἐρώτησιν, «ὅτι οἱ δοκοῖ σωφροσύνη εἶναι τὸ κοσμίως πάντα πράττειν καὶ ἡσυχῇ ἐν τε ταῖς ὁδοῖς βαδίζειν καὶ διαλέγεσθαι, καὶ τὰ ἄλλα πάντα ὡσαύτως ποιεῖν»³. Ἐν δὲ τῇ «Πολιτείᾳ», γενομένου λόγου περὶ τῶν καρπῶν τῆς ὀρθῆς ἀγωγῆς καὶ παιδείας, ὁ Πλάτων συγκαταλέγει μεταξὺ αὐτῶν τὴν σιγὴν τῶν νεωτέρων ἐνώπιον τῶν πρεσβυτέρων, τὸ ὑπανίστασθαι πρὸ αὐτῶν, ἔτι δὲ τὸν τρόπον τῆς κουρᾶς τῆς κόμης καὶ τὴν περιβολὴν καὶ τὴν ὑπόδεσιν καὶ γενικῶς τὴν ἐξωτερικὴν ἐμφάνισιν· «σιγὰς τε νεωτέρων παρὰ πρεσβυτέροις, ἃς τρέπει, καὶ καταλίσεις καὶ ἐπαναστάσεις καὶ γονέων θεραπείας, καὶ κουρᾶς γε καὶ ἀμπεχόνας καὶ ὑποδέσεις καὶ ὄλον τὸν τοῦ σώματος σχηματισμὸν καὶ τᾶλλα ὅσα τοιαῦτα⁴». Ὁ χρηστός Ἴσοκράτης λέγει, ὅτι κατὰ τοὺς παλαιοὺς χρόνους οἱ νέοι ἀπέφευγον τοὺς μὴ πρέποντας τόπους, ἔτι καὶ αὐτὴν τὴν ἀγορὰν· ἐὰν δὲ ποτε ἦσαν ἠναγκασμένοι νὰ διέλθωσι δι' αὐτῆς, ἔπραττον τοῦτο μετὰ πολλῆς αἰδοῦς καὶ σωφροσύνης· τὸ νὰ ἀντιέπωσι δὲ εἰς τοὺς πρεσβυτέρους ἢ νὰ λοιδορήσωσιν αὐτοὺς ἐνόμιζον δεινότερον ἢ ὄσον νῦν, ἐὰν ἡσέβουν πρὸς τοὺς γονεῖς τῶν· «οὔτω δ' ἔφευγον τὴν ἀγορὰν, ὥστ' εἰ καὶ ποτε διελθεῖν ἀναγκασθεῖεν μετὰ πολλῆς αἰδοῦς καὶ σωφροσύνης ἐφαίνοντο τοῦτο ποιοῦντες· ἀντιπεῖν δὲ τοῖς πρεσβυτέροις ἢ λοιδορήσασθαι δεινότερον ἐνόμιζον ἢ νῦν περὶ τοὺς γονεῆς ἐξαμαρτεῖν»⁵. Ὁμοίως καὶ ὁ Δίκαιος Λόγος παρὰ τῷ Ἀρι-

¹ Λακεδαιμονίων Πολιτεία, 3, 5.

² Αὐτόθι 2, 14.

³ Χαρμίδης 159 B.

⁴ Πολιτεία, 4, 425 A, B.

⁵ Ἀρεοπαγίτικός, 48. Περὶ ἀντιδόσεως, 236, 237.

στοφάνει ἐξυμνεῖ τὴν ἀρχαίαν παιδείαν, ὅτε καὶ αὐτός, ὁ Δίκαιος Λόγος, τὰ δίκαια λέγων ἤνθει καὶ σωφροσύνη καὶ αἰδῶς ἐπεκράτει· πρῶτον μὲν οὐδ' ἐλαχίστη φωνὴ νέων ἠκούετο ἐν ταῖς ὁδοῖς, ἀλλ' οὔτοι ἐβάδιζον εὐτάκτως, ἔπειτα δὲ ἐτίμων τοὺς γονεῖς καὶ τοὺς πρεσβυτέρους κ.λ. Ἐποκρινόμενος δὲ εἰς τὸν μυκτηρισμὸν τοῦ Ἀδίκου Λόγου, ὅτι ταῦτα ὄζουσιν ἀρχαιολογίας, λέγει ὅτι δι' αὐτῶν ἡ ὀρθὴ ἀγωγή καὶ παιδεία ἐξέθρεψε τοὺς Μαραθωνομάχους.

«*Λέξω τοίνυν τὴν ἀρχαίαν παιδείαν, ὡς διέκειτο,
ὅτ' ἐγὼ τὰ δίκαια λέγων ἤνθον καὶ σωφροσύνη ἱερόμιστο.
Πρῶτον μὲν ἔδει παιδὸς φωνὴν γρύξαντος μηδὲν ἀκοῦσαι
εἶτα βαδίζειν ἐν ταῖσιν ὁδοῖς εὐτάκτως...
καὶ τῶν θάκων τοῖς πρεσβυτέροις ὑπανίστασθαι προσιούσων,
καὶ μὴ περὶ τοὺς σαντοῦ γονέας σκαιουργεῖν, ...*»¹.

Ἐγένετο μακρότερός πως λόγος περὶ τῆς αἰδοῦς, ὡς βάσεως τῆς ἀγωγῆς τῶν νέων ἐν Σπάρτῃ καὶ τῆς ἀκολούθου ταύτῃ εὐπειθείας αὐτῶν εἰς τοὺς νόμους, διότι ἐκεῖ κατ' ἐξοχὴν ἐτιμῶντο αὐταὶ περισσῶς καὶ ἐτηροῦντο μετὰ θρησκευτικῆς εὐλαβείας, ὥστε νὰ ἀποτελέσωσι παράδοσιν ἱεράν καὶ ἔθος ἰσχυρὸν καὶ ἀπαραβίαστον, ταυτόσημον πρὸς αὐτὴν τὴν φύσιν, ἐπὶ αἰῶνας ὅλους. Ἐὰν διὰ τῆς σκληρᾶς στρατιωτικῆς ἀγωγῆς ἐχαλυβδοῦτο ἡ σωματικὴ ἀλκὴ καὶ ἀντοχὴ τῶν νέων Σπαρτιατῶν, διὰ τῆς αἰδοῦς ἐξωπλιζέτο καὶ κατεκοσμεῖτο ἡ ψυχὴ αὐτῶν. Καὶ δὲν ἐνέπνεε μόνον εἰς αὐτοὺς πράξεις γενναίας καὶ εὐγενεῖς, ἀλλὰ καὶ – ὅπερ ἰδιαίτερος ἐνδιαφέρει ἡμῖν ἐνταῦθα – ἐγέννα τὸν ἀπόλυτον, τὸν ἀπροφάσιστον, σεβασμὸν πρὸς τοὺς νόμους καὶ τὸ πολίτευμα καὶ παρῆγεν οὕτω εὐνομίαν καὶ εὐκοσμίαν κοινωνικὴν καὶ πολιτικὴν. Πρὸς τοῦτοις δὲ συνετέλεσεν ἀναμφιβόλως καὶ εἰς τὴν δόξαν καὶ τὸ μεγαλεῖον τῆς ὀλιγανθρώπου ἐκείνης πόλεως.

Κατὰ ταῦτα λοιπόν, κατὰ τοὺς ἀρχαίους ἡμῶν προγόνους, ἡ αἰδῶς, ἔνθεν μὲν ἀποτελεῖ ἐλατῆριον γενναίων καὶ εὐγενῶν πράξεων, ὅταν συνοδεύηται ὑπὸ ἰσχυρᾶς θελήσεως, ἔνθεν δέ, ἀποτρέπουσα ἀπὸ τῆς παραβάσεως τῶν νόμων καὶ οἰασδήποτε ἠθικῶς ἐπιληψίμου πράξεως, ἀποτελεῖ ἄγρυπνὸν φύλακα τῶν νόμων καὶ σπουδαιότατον παράγοντα ἠθικῆς τάξεως καὶ εὐκοσμίας κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς. Τὸ πολύτιμον τοῦτο διδασκαλίας τῶν ἀρχαίων προγόνων, τὸ προσεπικυρωθὲν καὶ ὑπὸ τῆς παιδαγωγι-

¹ Νεφέλαι, 961-64, 993-94.

κῆς ἐπιστήμης καὶ πείρας, ἐνόμισα σκόπιμον νὰ ὑπομνήσω σήμερον, ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τῆς ἀνακινηθείσης συζητήσεως περὶ τοῦ προβλήματος τῆς ἐκπαίδευσως, μεθ' ἧς ἀναποσπάστως συνδέεται καὶ ἡ ἀγωγή τῶν νέων, ἧς πάλιν τὴν κρηπίδα ἀποτελεῖ ἡ αἰδώς. Παραλλήλως λοιπὸν πρὸς τὴν ἐπαινετὴν φροντίδα τῆς ἀναμορφώσεως καὶ ἐξυψώσεως τῆς ἐκπαίδευσως πρέπει νὰ ληφθῇ πᾶσα δυνατὴ μέριμνα καὶ ὑπὲρ τῆς ἀγωγῆς τῶν νέων καὶ δι' ὑπὲρ τῆς τονώσεως καὶ ἀναπτύξεως τῆς ἐφ' ἧς ἐκείνη πρέπει νὰ στηρίζεται αἰδοῦς. Καὶ αὕτη δύναται νὰ ἐπιτευχθῇ κυρίως διὰ τοῦ παραδείγματος, τοῦ καλοῦ καὶ διδακτικοῦ παραδείγματος, οὐ μόνον τῶν γονέων καὶ τῶν διδασκάλων, ἀλλὰ καὶ τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος, καὶ ἰδίᾳ τῶν προσώπων τῶν ἀνηκόντων εἰς τὰς καλουμένας ἡγέτιδας τάξεις τῆς κοινωνίας, τῶν πνευματικῶν ἡγετῶν, τῶν ἀρχόντων ἐν εὐρυτέρᾳ ἐννοίᾳ τῆς λέξεως, τῶν μετερχομένων τὰ κοινά, τῶν ἀσκούντων ἀνώτερα δημόσια λειτουργήματα, τῶν οἰκονομικῶν παραγόντων καὶ ἄλλων. Ἐὰν πάντες οὖτοι δὲν δύνανται νὰ συντελέσωσι θετικῶς εἰς τὴν ἠθικὴν διαπαιδαγώγησιν τῆς νεότητος, ὀφείλουσιν ὅμως τοῦλάχιστον νὰ ἀπέχωσι πάσης πράξεως, ἥτις θὰ ἠδύνατο νὰ χρησιμεύσῃ ὡς κακὸν παράδειγμα καὶ νὰ ἐπιφέρῃ τὴν ἐξασθένησιν καὶ χαλάρωσιν τῆς αἰδοῦς, τοῦ εὐγενεστάτου τούτου συναισθήματος καὶ σπουδαιστάτου ἀγαθοῦ, ὅπερ ἐνεφύτευσεν ἡ Θεία Πρόνοια εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ ἀποτελοῦντος, ὡς εἴρηται, τὴν κρηπίδα τῆς ἀγωγῆς τῶν νέων. Ἐὰν ἡ ἐφαρμογὴ τῶν ἀρχαίων ὀρισμῶν περὶ τοῦ τρόπου συμπεριφορᾶς τῶν νέων ἐν δημοσίοις τόποις δὲν θὰ ἦτο παραδεκτὴ σήμερον, ἔτι μᾶλλον ὀλιγώτερον παραδεκτὴ καὶ ἀνεκτὴ θὰ ἔπρεπε νὰ θεωρηθῆται ἡ κρατοῦσα ἀπόλυτος ἐλευθερία πάσης ἀκόσμου συμπεριφορᾶς, ἐπιδρώσης ὀλεθρῶς ἐπὶ τὴν αἰδῶ τῶν νέων, τὸν ἄγρυπνον τοῦτον φύλακα τῶν νόμων¹.

Κοινωνία καὶ Πολιτεία ἔχουσιν ἐπιτακτικὸν καθῆκον, χάριν τῆς ἑαυτῶν σωτηρίας, νὰ προστατεύωσι τὴν αἰδῶ τῶν νέων καὶ νὰ ἐνισχύωσι τὴν ἀνάπτυξιν αὐτῆς πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς εὐνομίας καὶ τῆς εὐκοσμίας παρ' ἑαυταῖς. Ἐχουσι καθῆκον νὰ μεριμνώσιν ἀγρύπνως, ὅπως, ὡς λέγει ὁ Δίκαιος Λόγος τοῦ Ἄριστοφάνους², τὸ ἄγαλμα τῆς Αἰδοῦς, τὸ ὑπάρχον ἐν τῇ ψυχῇ ἐκάστου νέου, παραμένῃ ἀμόλυντον οὐ μόνον ἀπὸ πάσης αἰσχρᾶς πράξεως, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ πάσης κακῆς ἐπιδράσεως.

¹ Ὁ Ποινικὸς Κώδιξ (ἄρθρ. 353) τιμωρεῖ μόνον τὴν δι' ἀκολάστου πράξεως βάνουσον προσβολὴν τῆς αἰδοῦς.

² Νεφέλαι, 994 - 5, «... ἄλλο τι μηδὲν αἰσχρὸν ποιεῖν, ὅ τι τῆς Αἰδοῦς τᾶγαλμ' ἀναπλήσειν».